

Олег Соколовський

ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНОМУ АНТИТРИНІТАРНОМУ РУСІ

У статті розглядаються головні аспекти позакультової діяльності вітчизняного антитринітаризму. Проаналізовано вплив антитринітарного руху у суспільному, політичному, культурному та релігійному житті країни, доведено, що він сприяє духовному оздоровленню суспільства на основі християнських ідеалів.

Ключові слова: антитринітаризм, релігійна ідентичність, евангелізація, філантропія.

Sokolowski O. Problems of religious identity in the modern movement antytrinitarnomu

The article reviews the main aspects of domestic pozakultovoyi antytrinitaryzmu. Influence antytrinitarnoho movement in the social, political, cultural and religious life of the country proved that it contributes to the spiritual health of society based on Christian ideals.

Key words: antytrinitaryzm, religious identity, evangelism, philanthropy.

Соколовский О. Проблемы религиозной идентичности в современном антитринитарном движении

В статье рассматриваются основные аспекты позакультовой деятельности отечественного антитринитаризму. Проанализировано влияние антитринитарного движения в общественной, политической, культурной и религиозной жизни страны, доказано, что он способствует духовному оздоровлению общества на основе христианских идеалов.

Ключевые слова: антитринитаризм, религиозная идентичность, евангелизация, филантропия.

Дослідження сучасного стану і тенденцій розвитку антитринітарних течій (Свідки Єгови, Церква Ісуса Христа святих останніх днів, Церква евангельських християн в душі апостолів, Церква саєнтології, Церква Об'єднання та Нова Церква) в Україні впродовж років незалежності, дозволяє дійти висновку, що сьогодні як і раніше наша держава залишається найбільшим регіоном присутності більшості течій цього спрямування в пострадянському просторі.

Стан і динаміка сучасного антитринітаризму в Україні свідчать про наявність позитивного соціокультурного потенціалу конфесії. Вона прагне розширити межі діяльності у суспільному, духовному, національному, міжконфесійному житті країни, розглядати таку діяльність як невід'ємну складову свого світорозуміння. Спостерігається усвідомлена тенденція щодо зміцнення позицій антитринітарних осередків України на шляху їх максимальної адаптації до нових реалій життя, урізноманітнення форм і методів евангелізації, піднесення рівня пропаганди, професійної теологічної освіти віруючих, гнучкої міжконфесійної позиції. Для самих антитринітаріїв релігійна практика виступає невід'ємною складовою суспільної і також спрямована на посилення ролі конфесії у соціокультурному житті. Однак говорити про зміни релігійної ситуації в Україні передчасно. Антитринітаризм об'єктивно (через тривалий історичний конфлікт з класичними християнськими конфесіями) і суб'єктивно (традиційною віддаленістю від державно-політичних сфер буття) займає в Україні все ще позицію очікування, свідомо уникаючи кардинальних змін у своїх структурах, стосунках з іншими релігіями і суспільством загалом.

Прикметою сучасного антитринітаризму в Україні є помітне підвищення освітнього рівня віруючих, що, з одного боку, також відображає загальну соціальну тенденцію, з іншого – планову орієнтацію керівництва. В громадах антитринітарних церков всіляко заохочують отримання віруючими вищої світської та релігійної освіти. Це виявляє себе у масовому будівництві семінарій, інститутів, закордонному навчанні молодих проповідників, а також у прагненні створити власні богословські школи, розширити дослідницьку діяльність, перш за все у царині християнської історії. На початку 2010 р. в Україні антитринітарні конфесії мали 398 недільних шкіл, 15 навчально-реабілітаційних центрів саєнтології, Дніпропетровський “Центр Сведенборга” та ін. Безумовно, все це сприяє розвитку релігійної освіти як навчального процесу, який зорієнтований на передачу реципієнту певного обсягу релігійної інформації з метою підвищення рівня його релігійної освіченості, формування навиків усвідомленого сприйняття змісту певного релігійного віровчення [1, с. 346].

Протягом радянського періоду релігію і освіту на наших теренах слід розглядати лише з огляду на їх протистояння. Одним із найважливіших завдань тогочасної “релігієзнавчої” думки було формувати непримиренне критичне ставлення до релігії. Світський характер освіти трактували так, що вона не могла давати учням, студентам знання про релігію як складову частину культури. Водночас відомо, що

невід’ємним компонентом кожної гуманітарної науки і гуманітарної освіти загалом є вивчення релігії як соціокультурного феномену [2, с. 169]. Тому українське суспільство не було готове до сприйняття істин гуманістичного спрямування, закладених у релігійному віровченні. Вищесказане відповідає принципам сучасної педагогічної науки. Більшість педагогів погоджуються, що моральні принципи Біблії допомагають у вихованні дітей. Тому сьогодні посилюється процес зближення духовної і світської освіти [3, с. 10-12].

Тему освіти пов’язують також із серйозними духовними проблемами, що постали сьогодні перед антитринітарними течіями в Україні. По-перше, це потреба у теоретичному осмисленні релігійної спадщини, своїх ідейних традицій і створення на їх основі власних богословських шкіл. На таку діяльність, наприклад, спрямоване навчання свідків Єгови, хоча в деяких наукових збірниках можна зустріти звинувачення в агресивності на їх адресу [4]. Однак потрібно зазначити, що якщо це явище і має місце, то лише через недостатню досвідченість окремих членів конфесій. Для уникнення цього, Товариством “Вартової Башти” були організовані спеціальні школи, які навчають вісників толерантності, співчуття та поважного ставлення до людей з іншою точкою зору. Найперше, це щотижнева “Школа Теократичного Служіння”, учнями якої можуть бути не лише члени конфесії свідків Єгови. Основне завдання цієї Школи – “навчити і підготувати кваліфікованих чоловіків для відповідальної праці в організації, щоб вони служили там, де виникне потреба. Школа вдосконалює їх для того, щоб вони могли взяти своє місце у благовісницькій праці, пастирському нагляді за отарою і навчанні, яке надається у зборі” [5, с. 50]. Крім цих та інших шкіл, на зібранні раз у рік старійшинами і роз’їзними наглядачами проводяться спеціальні зустрічі для піонерів, на яких розглядаються назрілі дискусійні питання, даються практичні поради з ефективного виконання проповідницької роботи.

Проблема освіти, по-друге, набуває особливої ваги у контексті осмислення багатьма антитринітарними осередками власної історії та культурно-національних традицій в Україні. Інтелектуальний потенціал багатьох антитринітарних спільнот спрямований на відтворення свого історичного минулого. Його розглядають як загальну релігійну історію українського народу, а власне антитринітарний рух – як невід’ємний елемент його культури і суспільного життя. У багатьох історико-біблійних публікаціях, у програмах комісій, створених для довготривалих досліджень і написання історичних творів, збірників документів тощо суттєву увагу приділяють аналізу витоків та особливостей українського антитринітаризму, його драматичній долі.

Проблема освіти, по-третє, неодмінно постає тоді, коли осмислення історичної традиції пов'язують із збереженням власного обличчя вітчизняного антитринітаризму в умовах нових ідейних впливів зарубіжних церков. Україна знаходиться під впливом різних міжнародних місіонерських центрів і корпорацій, які проводять різноманітні релігійні заходи, зокрема конгреси, конференції, семінари за участю іноземних проповідників.

Останнім часом у державних установах освіти набули поширення різні міжнародні релігійні програми і проекти, які видаються новаторськими у педагогіці. Подекуди в державних загальноосвітніх школах створюються класи релігійного спрямування. Особливу підтримку цій програмі надає Церква Об'єднання, за ініціативи якої в російських школах декілька років викладався як обов'язковий предмет "Мій світ і я" побудований на мунітських принципах [6], що викликало незадоволення з боку православного населення. До того ж у шкільному курсі "Мій світ і я" Церква Об'єднання описана як одна з провідних релігій світу, віровчення якої є кінцевим одкровенням до якої всі неминуче рано чи пізно повинні прийти. З метою поглибленого вивчення матеріалу муніти докладають всіх зусиль для відповідної підготовки викладачів. Для цього вони організують і проводять спеціальні семінари в курортних містах світу. В Україні діяльність Церкви Об'єднання розпочиналась з проведення низки семінарів, куди запрошувалися переважно школярі і студентська молодь [7, с. 27]. Охочі заповнювали анкету, підписувалися під так званими "трьома заборонами" – не палити, не вживати алкоголю й наркотиків, не вступати у статеві стосунки.

Крім вищезазначених форм релігійної освіти, в антитринітаризмі існують і інші специфічні форми релігійної діяльності. Основою Церкви саєнтології є навчання і проведення одитінгу різних рівнів [8, с. 29]. Вони є підґрунтям досягнення вищих рівнів духовної свідомості і здібностей. "Записи" реактивного розуму під час емоційного і фізичного болю Хаббард назвав "енграмами". До речі, таке пояснення життя і роботи розуму близьке до сінто: згідно з цим вченням, весь життєвий досвід людини записується у пам'ять, що схожа на фільм, кожен кадр якого відповідає певній події в житті людини. Тому в релігійних практиках сінто людина під керівництвом вчителя розмірковує про те, що вона пережила у дитинстві чи навіть у своїх попередніх життях [9, с. 40]. Метою такої техніки є стимуляція активного сприйняття адептам свого теперішнього життя, того шляху, яким іде зараз. Щось подібне відбувається і в християнській сповіді: людина теж

звертається до минулого досвіду і робить його переоцінку з позицій віровчення. Отже, розробка реальної практичної техніки самовдосконалення людини – одитінгу – є, на думку саєнтологів, найціннішим досягненням цієї релігії [10, с. 81-82].

Таким чином, ми можемо говорити про релігійну практику, яка оснований на прагматично-раціональному ґрунті західного (американського) типу пошуку таких рецептів самовдосконалення людини, від яких у кінцевому рахунку залежить вдосконалення реальності. Сама потреба пошуку таких рецептів виникла в епоху постмодерну, коли традиційні світоглядні парадигми, зокрема домінуюча у західному суспільстві (християнська), переживають кризу. Ця криза полягає, перш за все, у вимиванні концептуального ядра християнства (нівеляції його базових причинних смислів) [8, с. 36]. Нині християнство вже не виглядає істинною чи кінцевою реальністю. І від цієї вже сумнівної концептуальної основи й відмовляються новостворювані альтернативні світоглядні теорії.

Очевидним є також прагнення багатьох церков до відповідності своїх теологічних систем тому рівневі, який набуто в інших конфесіях. Для антитринітаризму це завдання вирішується під знаком його духовного відродження і церковного утвердження, тобто витворення відповідної теоретичної бази є вкрай важливим. Крім того, що богословський набуток вітчизняного антитринітаризму, через його тривалу ізоляцію від зарубіжних релігійно-наукових центрів, неодноразово еволюцію його ідейних засад, є досить скромним. Дається взнаки і слабкість в Україні течій, які накопичили основний філософсько-теологічний потенціал світового антитринітаризму.

Отже, коли антитринітарії говорять про свою суспільну місію, вони мають на увазі служіння людям в ім'я Господа. Тому бачать її у філантропії, релігійному вихованні, розвитку культури й освіти, сумлінній праці та виконанні громадянського обов'язку, піднесенні морального та фізичного здоров'я людини і суспільства. Усе, що не відповідає їхнім ідеалам, вони відкидають. При цьому церковне життя, в якому вони втілюють своє етичне кредо і яким показують приклад іншим, становить квінтесенцію їх суспільної місії. Крім того, для багатьох антитринітаріїв громада уособлює, а часом просто замінює громадську, політичну, культурну діяльність. Наприклад, свідки Єгови зазначають, що громада повністю задовольняє їх потреби у громадсько-політичній діяльності, оскільки "сьогодні віруючі не повинні говорити іншим, яку позицію вони повинні займати в таких питаннях у зв'язку зі своїм нейтралітетом" [5, с. 104].

Моральним обов'язком антитринітарії, як і протестанти, вважають трудову діяльність. Вимога сумлінної праці – центральний елемент трудової етики, яку поділяють всі течії. Ця концепція спрямована на утвердження етичного розуміння праці, постійне вдосконалення професійної майстерності, самореалізації особи у творчості та досягненні соціального статусу. Така мотивація робить трудову діяльність складовим елементом суспільної діяльності, а остання оцінюється крізь призму етичних пріоритетів. Наприклад, на відміну від багатьох інших новітніх релігійних рухів і організацій, які зосереджуються на людях, що повністю не реалізувалися в житті, вчення Хаббарда спрямоване на успішних, звертається до тих, які прагнуть або стати більш успішними, або ж подолати тимчасові складнощі, які їм у цьому заважають [8, с. 48]. Нове вчення не поривало із суспільством, не оголошувало світ безнадійно зіпсованим і обіцяло не лише трансцендентні, але й винагороди в земному житті людини. Відповідно, новітня стратегія швидко привабила значну кількість нових членів.

Важливою формою участі в суспільному житті антитринітарії вважають соціальне служіння, розглядаючи його як реалізацію практичної діяльності, свідчення осмисленості свого земного призначення і своєрідне надолуження ними свого ще не реалізованого соціально-етичного потенціалу. Попри заборону благодійництва за умов радянського режиму, його завжди здійснювали серед одновірців. Тепер філантропію спрямовують, насамперед, на нерелігійне середовище, тісно поєднуючи її з проповіданням основ віровчення.

Головний об'єкт філантропії – люди, які потребують невідкладної допомоги, передусім моральної. Звичайно, антитринітарії не уникають і матеріальної філантропії, наприклад, жертвують на користь інвалідів, пенсіонерів, малозабезпечених, тих, хто постраждав внаслідок стихійного лиха. Проте основним є практична участь віруючого в житті конкретної людини. Допомога людям, які цього потребують, глибоко увійшла в життя усіх антитринітарних спільнот України. У великих спільнотах цю ділянку очолюють місії та відділи милосердя [11]. Вагому ділянку становить також робота серед засуджених у місцях позбавлення волі, людей з наркотичною залежністю, психічно хворих. У колоніях і в'язницях працюють проповідники, члени товариства громад. У багатьох з них створено пункти виховної роботи серед в'язнів. На потреби нужденних і постраждалих від стихійного лиха відгукується Церква Ісуса Христа Святих останніх днів. Через гуманітарні проекти мормони приходять у місця, де допомога особливо потрібна [12, с. 3].

Особливі зусилля свідки Єгови докладають у роботі з людьми, які не чують. Щоб знайомити їх з Біблією, свідки Єгови ставляться до них як до іншомовної групи населення нашої країни: вивчають мову жестів, щоб допомагати таким людям. В Україні діють 5 повноцінних зборів мовою жестів – в Києві, Львові, Харкові, Одесі та Вінниці. Богослужіння в цих релігійних громадах проводяться тільки мовою жестів. Крім того, свідки Єгови швидко реагують на стихійні лиха, надаючи різного роду гуманітарну допомогу потерпілим [13, с. 50]. Церква саєнтології створює міжнародні громадські організації, які використовують технології Хаббарда: Асоціація для покращення життя і освіти (ABLE), Асоціація “Нарконон”, “Кримінон”, Всесвітній інститут саєнтологічних підприємств (WISE), Фонд “Дорога до щастя” тощо. У 1993 р. Міжнародна церква саєнтології запровадила свою просвітительську ініціативу під назвою “Компанія громадського нагляду проти наркотиків”.

Чітко мотивоване суспільне кредо визначає своєрідне ставлення антитринітаріїв до політики. Проблема “політика і церква” вирішується ними здебільшого у ключі нейтралітету. Однак на практиці дотримувати чистоти цього принципу завжди було складно й у антитринітарному середовищі досить часто виникали різні, часом протилежні тенденції у підході до зазначеної проблеми. Цю ситуацію спостерігаємо і сьогодні, хоча той факт, що конфесія не може бути цілком нейтральною у політичному житті, більшість віруючих не піддає сумніву.

На тлі тенденції до політизації, що все більше виявляється у діяльності історичних церков України, орієнтація антитринітаріїв на політичний нейтралітет виглядає досить зваженою. При цьому в цих течіях аполітизм обґрунтовується не лише традиціями священних книг, а й доктринальними засадами. Така позиція, з одного боку, сприяє вільному політичному визначенню особи, а з іншого – підкреслюється, що церква покликана виконувати інші функції. Політика сприймається як така, що відволікає віруючого від його служіння, а церкву – від її місії. Це видно в позиції свідків Єгови, які вважають “політику складовою частиною світу, що принесла народам Землі незлічимі страждання” [14, с. 43]. Тому вони відкрито і недвозначно заявляють про свою аполітичність, стверджуючи, що саме невтручання в політику відрізняє їхню конфесію від історичного християнства – релігійної домінанти так званого “християнського світу”. Однак, за віровченням конфесії, незважаючи на свою позицію, віруючі повинні бути законслухняними громадянами, підкоряючись владі в усіх питаннях, які не зачіпають їхнє право на свободу віросповідання [15, с. 411].

З огляду на зазначене, певну цікавість викликає проблема національної ідентифікації вітчизняного антитринітаризму. По суті, він ніколи не стояв осторонь національного життя, хоч і раніше, і сьогодні чимало дослідників і політиків змальовують конфесію у негативно-космополітичному забарвленні. Так, переконання в тому, що свідки Єгови є “шкідниками нації”, перегукується з радянським штампом “антидержавницька агітація”. Тому, звинувачуючи свідків у шкідництві, знову повертає цей процес до методів тоталітарної влади. Як зазначає один із релігієзнавців, “імідж, накладений на цю організацію комуністично-тоталітарною пропагандою, міцно тримається в суспільній свідомості і на буденному рівні” [15, с. 413].

Однак історично не претендуючи на роль національної церкви, виразника національно-визвольних процесів в Україні, антитринітаризм бачив і бачить себе тут переважно в культурній, а не політичній площині. Крім того, пов’язує свій ідеал з національним, місію благовісті – з духовним піднесенням України. Особливо виразну позицію у цьому питанні демонструють свідки Єгови. Про це яскраво свідчать публікації в журналах “Вартова Башта” і “Пробудись!”, які приваблюють своєю установкою на настановою, поліфонічне світосприйняття, орієнтують на загальнонародські та суспільні справи. Останнім часом все частіше у бруклінській літературі акцентується увага на необхідності плекання національної самоповаги як “здорового і морального почуття”, “оскільки в тому, щоб гордитися своїм народом, своєю мовою і своєю батьківщиною чогось хибного, з точки зору Біблії немає” [16, с. 25]. Постійно публікуються матеріали про позитивне ставлення до освіти, культури, національних традицій, про гармонійне виховання підростаючого покоління і необхідність його активного входження в соціум. Особливістю церкви саєнтології є можливість її прихожан не відмовлятися від інших релігійних вірувань і переконань при прийнятті саєнтології. Вона всіляко пропагує повагу своїх вірних до тих правопорядків, які існують у цій країні [10, с. 572]. Ефективним засобом мінімізації та цілковитого викорінення всіх форм нетерпимого ставлення до віруючих інших віросповідань саєнтологи вважають постійну освітню і виховну роботу, підвищення ролі засобів масової інформації у вихованні в людей терпимості замість ворожнечі.

Водночас, ця проблема має інший бік медалі, адже її розуміння у антитринітаризмі також визнається новозавітним принципом. Це не означає, що йому чужі його коріння, культура, традиції, але в його ідеологічній школі національного життя суспільне, культурне, політичне, професійне, навіть сімейне та особисте підпорядковані ре-

лігійному. А ось для збагачення і максимально повного розкриття останнього йому потрібні культура і традиції, національне і політичне життя, професійний успіх і особисте щастя. Натомість історична специфіка вітчизняного антитринітаризму, який упродовж століть функціонував у структурі інших держав і був сформований як між-національне середовище, суттєво позбавила його оригінального національного обличчя.

Сьогодні антитринітарні церкви в Україні прагнуть набути його шляхом включення національних традицій в обрядову практику і релігійні свята, повсюдне відновлення української мови у проповідництві, зміст видань – українознавчим. Релігійна література в духовному житті кожної громади відіграє важливу роль. Майже кожне богослужіння громад не обходиться без використання або цитування біблійних публікацій. Такого особливого ставлення до періодичних релігійних громад, як у свідків Єгови не спостерігається в жодній антитринітарій чи протестантській конфесії. З кожним роком перекладна діяльність свідків розширюється все більше. Наприклад, у 1985 р. журнал “Вартова Башта” видавався одночасно на 23 мовах, що було значним досягненням того часу. Сьогодні кожний випуск журналу видається одночасно на 176 мовах [17, с. 24]. Завдяки цьому читачі у всьому світі мають можливість вивчати той самий матеріал.

Неоднозначне ставлення антитринітаріїв і до культури. З одного боку, вони не уявляють себе поза нею і прагнуть участі у багатьох культурних подіях як у середині, так і за межами церков. Високий культурний рівень становить невід’ємну рису етичного образу віруючого, що відповідає християнському етосу. Адже великого значення антитринітарії надають створенню здорової родини, оскільки “сім’я є основною одиницею людського суспільства. Чоловік і дружина можуть втішатися в ній цінним спілкуванням, а діти можуть мати охорону й готуватися до дорослого життя... завдяки доброму вихованню розвивається життєрадісне сприйняття світу, і вони стають корисними для суспільства...” [14, с. 134]. З іншого боку, ставлення до культури може бути в антитринітаризмі і негативним, якщо вона не відповідає його етичному кредо. У власному культурному житті більшість течій виявляють вибірковий підхід: приймають те, що сформовано у контексті християнських традицій і зорієнтовано на їх розвиток (література, архітектура, театр).

Обережніше оцінюють антитринітарії елементи секулярної культури, цінність яких, з точки зору християнської моралі, є сумнівною (кіно, естрада, різноманітні шоу). Прояви масової культури, які здатні

похитнути етичні принципи, викликають гостро негативну реакцію [18, с. 253]. Заперечення з боку антитринітаріїв викликає рок-музика, “яка напряму зв’язана з сатанізмом”; реклама, яка популяризує тютюн і спиртні напої; різноманітні конкурси краси, де “принижують гідність жінок”; виготовлення й поширення відео та друкованої порнопродукції, яка “нищить і розбещує молодь”; виступи псевдоцілителів, чаклунів, екстрасенсів тощо. Керівництво антитринітарних церков неодноразово відкрито виступало з офіційними заявами щодо заборони подібних акцій і пропаганди.

Ці негативні явища розглядаються як свідчення духовного занепаду суспільства, що вимагає від церкви активної соціо-етичної позиції. Тому не випадково в релігійній літературі, у проповідях по-сучасному, цивілізовано, навіть по-науковому обговорюються проблеми сім’ї та здорового способу життя. Актуальними темами стали боротьба з наркоманією, алкоголізмом, аморальністю, СНІДом, дослідження глобальних проблем сучасності [15, с. 416]. Все це друкується і подається літературною українською мовою.

Сучасний стан антитринітарної конфесії розширює сфери суспільної присутності, збільшує кількість неофітів і прозелітів, особливо молодих, соціально активних людей, позитивні внутрішні процеси, розгортання видавничої справи, мережі освітніх закладів, піднесення інтелектуального рівня віруючих. Усе це поживає процес оцерковлення вітчизняного антитринітаризму. Останнє сприяє зміцненню його суспільної позиції, відновленню і збагаченню набутого духовного потенціалу, збільшенню внутрішніх резервів пропагандистської та евангелізаційної практики, подальшій інтенсифікації та урізноманітненню культово-общинного життя, релігійно-пізнавальної активності віруючих. Антитринітаризм демонструє не лише приклад осмисленого, мотивованого евангельським ідеалом і власними догматичними концептами вписування у нові реалії суспільного, політичного, культурного, міжконфесійного життя, а й безперечну зацікавленість у їхньому розгортанні й утвердженні як визначального чинника своєї подальшої еволюції. Адже, по суті, на початку ХХІ ст. антитринітаризм отримав в Україні сприятливі можливості для розвитку. Йдеться про поступову, хоча й укладену багатьма чинниками, еволюцію самої України у напрямі економічної, політичної та духовної свободи. Перебуваючи в умовах вимушеного відлучення з багатьох сфер буття, вітчизняний антитринітаризм накопичив чималий досвід адаптації до чужорідної системи, відкритої чи прихованої ідеологічної опозиції. Сьогодні це допомагає конфесії переходити до нових реалій без осо-

бливого драматизму, внутрішніх розколів, спалахів міжконфесійних непорозумінь у суспільному середовищі. Сучасний стан антитринітаризму засвідчив суттєвий потенціал його подальшої інтеграції у духовні й конфесійні реалії України. Сьогодні він спрямований на розширення своїх позакультових пріоритетів. У суспільному житті ними є евангелізація, філантропія, просвітництво; політичному – прагнення свободи совісті та співпраця з урядовими і громадськими інституціями; культурному – сприяння духовному оздоровленню суспільства, розвитку національної культури; релігійному – активне церковне життя.

Література:

1. Закович М. Релігійна та релігієзнавча освіта // Історія релігії в Україні. – Т. 10: Релігія і Церква років незалежності України / За ред. А. Колодного. – Київ-Дрогобич: Коло, 2003. – С. 344-354.
2. Смолінська О. Релігійне виховання: теоретичні аспекти // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Книга II. – Львів: “Логос”, 2004. – 168-173.
3. Православні духовні цінності і сучасність: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 21 березня 2003 р. – К. : МАУП, 2003. – 324 с.
4. Дворкин А. Сектоведение. Тоталитарные секты. Опыт систематического исследования / Александр Леонидович Дворкин – Изд. 3-е. – Нижний Новгород: Изд-во братства во имя св. князя Олександра Невського, 2002. – 554 с.
5. Бережко К. Історія Свідків Єгови в Україні. Житомирщина: монографія / Костянтин Бережко. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. – 188 с.
6. Мой мир и я. Путь любви: Пособия для учителя / М. Станеки-Козвоски, Д. Фелленц-Усами, У. Хейнс // Под ред. Б. П. Битинаса. – М. : Междунар. Фонд Образования, 1994. – 231 с.
7. Верещагіна Б. Церква Муна: “включене спостереження” // Людина і світ. Щомісячний науково-популярний релігієзнавчий журнал. – № 11-12. – 1996. – С. 27-31.
8. Єленський В. Саєнтологія в Україні: віровчення і практика релігійної організації “Церква Саєнтології” та відповідність форм і методів її діяльності чинному в Україні законодавству / В. Є. Єленський, О. Н. Саган. – К. : РА “Швидкий Рух”, 2004. – 78 с.
9. Петрик В. Церква саєнтології // Людина і світ. Щомісячний науково-популярний релігієзнавчий журнал. – № 4. – 2000. – С. 39-44.
10. Что такое саєнтология?: всесторонний справочник по самой быстрорастущей религии в мире: Основано на работах Л. Рона Хаббарда / Хаббард Л. Рон. – [2-е изд.]. – [Б. м.]: NEW ERA, 1998. – 1007 с.

11. Інформаційний звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій “Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні” за 2008 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article>
12. Маленос С. Додаток. Новини з України. Реалізовано ще один гуманітарний проект // Ліягона. Церква Ісуса Христа святих останніх днів. 2010, лютий. – С. Н3-Н4.
13. Свідки Єгови – неупереджений погляд // Людина і світ. Щомісячний науково-популярний релігієзнавчий журнал. – № 3. – 2000. – С. 48-50.
14. Знання, яке веде до вічного життя. – Зальтерс: Товариство Вартової Башти, Біблії і брошур, 1995. – 191 с.
15. Історія релігії в Україні: навчальний посібник / За ред. А. Колодного, П. Л. Яроцького; Національна академія наук України, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди. – К. : Знання, 1999. – 735 с.
16. Пробудись! – Бруклін, Нью-Йорк, США. – 1998, февраль. – С. 25.
17. Сторожевая Башня возвещает Царство Иеговы. Благая весть на 500 языках. – Бруклін, Нью-Йорк, США. – 2009, ноябрь. – С. 24-25.
18. Яроцький П., Решетніков Ю. Інституалізація протестантизму як вихід у світ // Християнство доби постмодерну. Українське релігієзнавство. – № 3. – 2005. – С. 238-261.

Рецензент: кандидат філософських наук, кафедра філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка
І. К. Вітюк